

نگرشی تاریخی بر صد سال اقتصاد ایران

امیر جعفرزاده

است که از جمله آنها می‌توان به "تاریخ مهم است اهمیت تاریخ صرفاً به این دلیل نیست که می‌توانیم از گذشته بیاموزیم بلکه به دلیل آن است که حال و آینده به واسطه تداوم نهادهای یک جامعه با گذشته پیوند دارد گذشته انتخاب‌های امروز و فردا را شکل می‌دهد و گذشته را فقط در قالب حکایت تحول نهادی می‌توان فهمید".

داگلاس نورث اشاره نمود. در غرفه اول فضای ربع و وحشت در آستانه مشروطه در ایران از طریق تصاویر و ماکت‌هایی از اعدام‌ها و مبارزه با آزادی‌خواهان تداعی شده است. نامنی‌تجار و کسبه و پیشه‌وران به طور خاص، فشارهای اعمال شده از سوی دستگاه حاکم بر اموال و حقوق تجارتهای بازار و اعمال فشار بر تجار و بازاریان در صورت ایستادگی در برابر زورگویی‌های حکومت و مسایلی دیگر از این قبیل منجر به عدم رشد سرمایه‌گذاری ایران در دوره مشروطه شده است.

اوایل مورن جهانگرد معروف فرانسوی در ۱۸۹۵ چنین نگاشته است: "ملت ده میلیونی ایران در خمودی مطلق به سر می‌برند. کسی را با سیاست کاری نیست. فقط در بعضی از شهرهای بزرگ چند نفر ناراضی از اوضاع می‌توان پیدا کرد که اینان نیز در طغیان‌هایی که فلان شاهزاده علیه حکومت مرکزی برپا می‌کند اشتراک دارند، در عین حال عده این ماجراجویان به اندازه‌ای ناچیز است که به هیچ وجه قابل توجه نمی‌باشد".

در همین حال مظفرالدین شاه به واردات کالاهایی از قبیل ماشین‌های الکتریکی، بستنی‌ساز، دیگ برقی، غذاپزی، عطر و ادکلن، دوربین عکاسی، کالسکه دوفره و انومبیل و... می‌پرداخت و به چاپ عکس‌های خود در مجلات اروپایی بسیار مشتاق بود و برای این کار پول‌های کلان خرج می‌کرد. در نتیجه شاه پول‌های هنگفتی برای واردات کالاهای مصرفی لوکس به ایران خرج می‌کرده و وابستگی مصرفی دربار را به غرب زیاد می‌کرد.

در همین اثنا مردم با برپایی اعتراضات گسترده در

دوره دوم: پهلوی اول (۱۳۲۰ - ۱۳۰۰) دوره سوم: پهلوی دوم (۱۳۵۷ - ۱۳۲۱) دوره چهارم: جنگ تحمیلی (۱۳۶۷ - ۱۳۵۸) دوره پنجم: اصلاحات و سازندگی (۱۳۸۴ - ۱۳۶۸) نتایج مطالعات گروه‌ها در این پنج دوره در قالب‌های ماکت، فیش‌های مطالعاتی، تصاویر و... در معرض دید علاقه‌مندان قرار گرفته بود. به گفته برگزارکنندگان

نمایشگاه این طرح از گام‌های اولیه در راه شناخت تاریخ اقتصاد ایران محسوب می‌شود و امید است در آینده بتوان با استفاده از داده‌های حاصل از این پروژه، قدم‌های بهتری برای استفاده از تجارب گذشته برداشت. در ادامه به مروری بر اقتصاد ایران از طریق بازدید از اطلاعات موجود در نمایشگاه می‌پردازیم.

مشروطه تجلی بلوغ سیاسی ایرانیان

در بدو ورود به نمایشگاه جمالتی از بزرگان در مورد اهمیت به تاریخ و به ویژه تاریخ اقتصادی آورده شده

لحظه‌هایی هستند به سنگینی تاریخ... لحظه‌هایی هستند که خود تاریخند. دکتر محمد مصدق

اقتصاد معاصر ایران مملو از لحظه‌هایی است که تاریخی شده‌اند و با یادآوری آنها می‌توان درس‌هایی برای امروز اقتصاد ایران و مفاهیمی پر معنا استخراج کرد.

تاریخ، علم بررسی گذشته با هدف استخراج قوانینی است که بتوان آنها را برای بشر حال و آینده تعمیم داد. جوامع پیشرفته با درک اهمیت این علم و شناخت روند تحولات تاریخی درصدد تسریع توسعه جامعه خویش برآمدند. بررسی مجموعه رفتارهای اقتصادی، را در شناسایی نحوه تدوین سیاست‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و شکل‌گیری نهادها و... یاری می‌سازد. بخش عمده‌ی از این شناخت با مشاهده سیر تاریخی میسر می‌شود. در ایران همواره کمتر توجهی به مسایل تاریخ اقتصادی شده است و عدم استفاده از تجربیات از مهمترین ضعف‌های نظام تصمیم‌گیری کشور است، زیرا که آزمون تجارب گذشته، هزینه مضاعف بر کشور به ویژه در بخش اقتصاد تحمیل می‌نماید.

دفتر مطالعات و تحقیقات دانشجویان دانشکده اقتصاد دانشگاه علامه طباطبایی، با انجام پروژه‌ای مطالعاتی سعی در برداشتن اولین گام‌ها برای مطالعه تاریخ اقتصاد ایران داشته است. اعضای این تشکل دانشجویی در هفته چهارم اردیبهشت ماه امسال اقدام به برپایی نمایشگاهی با عنوان "نگرشی تاریخی بر صد سال اقتصاد ایران" نمودند.

فعالیت‌های مطالعاتی جهت اجرایی نمودن این طرح از مهرماه سال گذشته با تشکیل گروه‌های مطالعاتی در پنج محور اصلی آغاز شده بود. بیش از صد نفر از دانشجویان مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشکده اقتصاد علامه طباطبایی در قالب گروه‌های مطالعاتی و اجرایی در برپایی این نمایشگاه سهم داشتند. بر اساس طرح نامه این پروژه، دوران صد ساله تاریخ ایران از مشروطه تا کنون به پنج دوره تفکیک گردید:

دوره اول: مشروطه (۱۲۹۹ - ۱۲۸۵)

شهرهای مختلف دست به کاری بزرگ زدند که از آن لحظه‌های به یادماندنی است. بله این چنین مشروطه آغاز می‌گردد و شاه در فرمان مشروطیت چاره‌ای جز این ندارد که خود را خرسند از این اتفاق نشان دهد.

مهمترین قوانینی که در این دوران در مجلس تصویب شد قانون تاسیس روزنامه رسمی (البته تحت نظارت و با اجازه دولت)، اولین بودجه‌های میان مدت (بیش از یک ماه) در کشور، قانون مالیات بلدی بر وسایط نقلیه، قانون منع خروج طلا و نقره و قانون انحصار نمک بود که در این نمایشگاه به نمایش گذاشته شده بود. فضای اقتصادی دوران مشروطه به این صورت بود که شهر اسلامی شامل ارگ، بازار و مسجد جامع (آدینه) می‌شد و بازارهای دوران مشروطه شاهد مشاغلی چون تجار، کسبه و پیشه‌وران، کدخدایان و ریش سفیدان و اصناف بود. هر حرفه کسب و کاری در بازار از سه رده مشخص تشکیل شده بود:

استادان، صاحبان دکان و در نهایت کارگران و شاگردان. در این دوران تجار بالاترین منزلت اجتماعی را داشتند و توانسته بودند که چند شرکت تجاری معتبر به سبک فرنگی تاسیس کنند. همچنین تنها رشته‌ای که در شرایط نیمه استعماری آن دوران و به خاطر فعالیت شرکت‌های انگلیسی (نبودن رقیب در مغرب زمین) رونق گرفت، صنایع قالی بافی ایران بود.

در بخش تجارت بین‌الملل در دوره مشروطه حجم مبادلات بازرگانی با همسایگان شمالی و جنوبی افزایش یافت. یعنی از ۱/۷ به ۴/۵ میلیون روبل رسید. مهمترین واردات کشور در دوره مشروطه، محصولات صنعتی کالاهای غربی بخصوص منسوجات و قند و شکر بود. مردم کشور به دلیل این که این کالاها قیمتی ارزان‌تر و ظاهری بهتر از انواع ایرانی داشتند، به مصرف این کالاها روی آوردند.

تاسیس اولین بانک در ایران و آمدن صنعت بانکداری به ایران نیز جالب است: "در سال ۱۸۸۸ میلادی یک بانک انگلیسی به نام بانک جدید شرق بدون هیچ گونه اجازه نامه رسمی از ایران اقدام به گشودن شعبه‌ها و انجام عملیات بانکی کرد."

یکی از اتفاقات مهم طی این دوره استخراج نفت در مسجد سلیمان است: "یکی از چاه‌های نفت مسجد سلیمان است که از سال ۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۱ تا ۱۳۰۴ ش/ ۱۹۲۶ تقریباً ۷ میلیون تن نفت تولید کرد. تولید اولیه آن روزانه ۳۳ هزار گالن در روز بود که ناگهان به ۶۰۰ هزار گالن در روز افزایش یافت که بیش از ظرفیت خطوط لوله در پالایشگاه بود و بدین ترتیب انگلیسی‌ها ناچار شدند ۱۰ هزار گالن آن را بسوزانند. این تولید انبوه به معنای واقعی انگلیسی‌ها را به وجد آورد و مدیون این سفره عظیم الهی ساخت. به طوری که شیر دهانه آن بعدها

حمل و در ساختمان مرکزی شرکت نفت انگلیس نصب گردید و بر روی پلاکت این شیر چاه نوشته شد: کسانی که از منافع ناشی از حجم عظیم تولید این چاه نفت اطلاع دارند لازم است هنگام عبور از مقابل آن کلاه خود را به پاس احترام از سر بردارند."

مسائل اقتصادی ایران در دوران مشروطه هم زمان بود با حاکمیت تفکرات مونوکونومی (صرفاً اقتصاد خرد) بر اندیشه‌های اقتصادی. این دوره با دوران تسلط تفکر نئوکلاسیکی تعادل عمومی و مکتب لوزان اقتصاد متقارن بوده است. این نحله فکری تمام تعادل و ساز و کارهای اقتصادی را بر اساس تئوری قیمت و بازار توجیه می‌کرد و هیچ اعتقادی به حضور دولت در اقتصاد نداشت.

پهلوی اول: شبه مدرنیسم دولتی

بعد از گذر از دوران مشروطه وارد فضای بعدی می‌شویم. که دوران حکومت رضاشاه پهلوی را در بر می‌گیرد. این دوره رخدادها و وقایع میان سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ را پوشش می‌دهد. اواخر دوران مشروطه و قبل از پادشاهی رضاخان، وضعیت کشور آشفته بود: "فقدان وحدت ملی، تضاد سیاسی، آشفتگی و فقر اقتصادی، ناامنی و فساد در سیستم اداری" حاکی از وضعیت نابسامان ایران در این زمان داشت. در اواسط آذرماه ۱۳۰۴ مجلس موسسان برای تغییر قانون اساسی و تعیین پادشاه جدید تشکیل شد. رضاخان پهلوی در افتتاحیه سخنرانی کرد و پادشاه شد.

پس از به روی کار آمدن رضاخان، وی اقداماتی برای افزایش قدرت خود، به انحصار قدرت سیاسی و یکدست کردن حاکمیت پرداخت.

در دوره رضاشاه برای اولین بار خارجیان به طور آشکار در عزل و نصب‌ها دخالت می‌کردند. استراتژی‌های رضاشاه در خصوص اقتصاد نیز موارد زیر بود:

- ۱- وام نگرفتن از خارجیان
  - ۲- بودجه متوازن
  - ۳- وارد نشدن پول نفت در بودجه عمومی
- در این قسمت از نمایشگاه بخش‌های مختلف از جمله بخش‌های صنعت، کشاورزی، تجارت و بازرگانی، نحوه رشد و توسعه اقتصادی، آموزش و پرورش و آموزش عالی، راه آهن و راه‌سازی، نظام بانکداری و بودجه و سیاست‌های مالی به چشم می‌خورد که شرح برخی از آنها را می‌آوریم.

در بخش کشاورزی، شاهد آن بودیم که خرید و فروش زمین در این دوره باعث انحراف سرمایه‌ها از صنعت و کشاورزی به زمین بازی شد. مساله‌ای که امروزه نیز همچنان شاهد آن هستیم و می‌بینیم که این مساله قدمتی طولانی دارد.

در خصوص تجارت باید گفت از ویژگی‌های مهم

بازرگانی این دوره ۲۰ ساله، عوض شدن ترکیب واردات به نفع کالاهای صنعتی و واسطه‌ای بود. سهم کالاهای سرمایه‌ای از واردات از ۳ درصد در سال‌های ۱۳۰۶-۱۳۲۹ به ۱۲ درصد در سال ۱۳۰۷ و سرانجام به حداکثر خود در سال ۱۳۱۷ یعنی به ۳۳ درصد رسید.

در این قسمت نمایشگاه که دورانی ۲۰ ساله را در بر می‌گیرد، نصب عکس‌های رجال تاثیر گذار بر ایران فضای آن دوران را بازگو می‌کند و ما را در فضای آن سال‌ها قرار می‌دهد. نقشه ایران در دوران رضاشاه و نحوه ارتباط راه‌های سراسر کشور که به شکلی سه بعدی درآمده و نشان داده می‌شود نیز از جمله نکات قابل توجه این قسمت بود.

جمعیت ایران در سال ۱۳۰۰، ۱۱/۴۷ میلیون نفر بود که به ۱۴/۷۶ میلیون نفر در سال ۱۳۲۰ می‌رسد.

آموزش و پرورش نیز در این دوران به وجود آمد. نهاد جدید آموزش و پرورش در ایران در سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۰۹ پایه‌ریزی شد. نظام مکتب خانه‌ای که مهمترین نهاد آموزش و پرورش بود، جای خود را به این نظام سپرد. در نظام جدید، ۱۲ سال تحصیلی وجود داشت. ۶ سال اول در مدرسه ابتدایی سپری می‌شد و دوره ۶ ساله دبیرستان به تقلید از فرانسه از دو سیکل تشکیل می‌شد. پس از آن مدارس فنی، دانشگاه، دانشکده‌ها و غیره یکی پس از دیگری تاسیس شد. همچنین نقطه عطف آموزش عالی در ایران تاسیس دانشگاه تهران بود. که رضاشاه آن را در ۱۵ بهمن ۱۳۱۳ پایه‌گذاری کرد. تعداد دانشجویان آموزش عالی از ۲۰۵ نفر در سال ۱۳۰۰ به ۴۵۱ در سال ۱۳۱۰ و ۲۳۹۵ نفر در سال ۱۳۲۰ شمرسی رسید.

احداث اولین راه‌آهن در ایران در سال ۱۳۰۶ به طول ۱۳۹۴ کیلومتر و ۵۰ متر بود. که دو دریای جنوب و شمال کشور را به هم وصل می‌کرد. یکی از خصوصیات این طرح این بود که دولت بدون وام و کمک خارجی آن را به اتمام رساند. و منابع مالی آن از طریق مالیات بر قند و شکر و چای و کسری آن نیز از طریق وام‌های بانکی و اعتبارات دولتی تامین شد.

در خصوص سیاست‌های پولی و ارزی در این دوران باید گفت که در سال ۱۳۰۷ دولت تصمیم گرفت، پایه پولی طلا را بپذیرد. قبل از این پایه پولی ایران، نقره بود.

همچنین ایران از جمله اولین کشورهایی بود که با وضع قوانین کنترل خرید و فروش ارز، محدودیت ارزی برقرار کرد. ویژگی‌های کلی بودجه در این زمان، این بود که درآمدهای دولت با هزینه‌های دولت تقریباً برابری داشته و گاهی نیز مازاد بودجه نیز وجود داشت. توجه به بودجه عمرانی نیز از دیگر ویژگی‌های بودجه این دوران است. در طول این دوره کل هزینه‌های دولت تقریباً ۱۵۰ درصد

رشد داشته است. اینم در حالی است که تفکرات حاکم بر اندیشه‌های اقتصادی در دنیا، دستخوش تغییراتی بود.

در این دوران در سطح جهانی، شاهد تفکرات اقتصادی جدیدی هستیم. تفکر اقتصاد کلان و اقتصاد کینزی به وجود می‌آید که در واقع یک انقلاب علیه تفکر مونواکونومی است. در اوایل دهه ۱۹۳۰ کینز با ارایه تئوری عمومی خود و تاکید بر تقاضای موثر، حضور دولت و سیاست‌های طرف تقاضا در اقتصاد را توجیه می‌کند. ولی همچنان تاکید بر ابعاد فیزیکی و در واقع رشد اقتصادی است. و شاید بتوان گفت که افزایش دخالت دولت در ایران در این دوران، تحت تاثیر اندیشه‌های اقتصادی زمان خود بوده است.

دوران مذکور دارای فراز و فرودهای بسیاری در عرصه اقتصادی است که به صورت اجمال به آنها پرداخته شود اما فعالیت‌های نفر اول حکومت در آن دوران در بسیاری موارد در تقابل با تاثیرات مثبت فعالیت‌های قرار گرفت که از آن جمله می‌توان به حذف رجال نامی دوران از عرصه سیاسی - اقتصاد، کشف حجاب، محدودیت‌های اجتماعی - مذهبی و همچنین میل بی‌پایان رضاشاه به داشتن زمین اشاره نمود چنان که در پایان این دوران بیش از ۵۲۰۰ سند زمین به نام او به ثبت رسیده بود.

پهلوی دوم: فروپاشی، ثمره دوگانگی در ساختارهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی

دانشجویان عضو دفتر مطالعات در سومین غرغه به بررسی وضعیت سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ پرداختند. دورانی که رضاشاه عنان امور را به محمدرضا می‌سپارد و پسرش می‌شود "محمدرضا شاه".

در این قسمت عکس‌های افراد شاخص در این دوران، برنامه‌های عمرانی ۵ ساله، گاه شمار نهضت ملی، متن قانون اجرا شدن ملی شدن صنعت نفت، وضعیت نفت در آن دوران، شاخص‌های کلان اقتصادی نظیر تورم و نقدینگی و... به چشم می‌خورد.

این قسمت با محوریت پنج برنامه عمرانی اجرا شده به نمایش درآمده و در حین بررسی این برنامه‌ها به اتفاقات این دوران پرداخته می‌شود.

در برنامه اول به دلیل فقدان آمار و تحقیق هیچگونه الگوی اقتصادی مورد استفاده قرار نگرفت. این برنامه با ملی شدن صنعت نفت از دستور کار خارج شد. برنامه دوم دارای ویژگی‌هایی از این قبیل این بود: هیچگونه استراتژی اقتصادی مناسبی در این برنامه در نظر گرفته نشد. برای اولین بار بخش خصوصی اساساً نادیده گرفته شد. ۳ سال بعد از تدوین این برنامه، سازمان برنامه و بودجه تاسیس شد. در برنامه عمرانی سوم الگوی جامع و سازماندهی متمرکز وجود داشت. افزایش تولید ملی با هدف ۶ درصد رشد سالانه، ایجاد فرصت‌های شغلی

به میزان متناسب با عرضه نیروی کار و تنظیم و تعدیل بازار نیروی کار، گسترش امکانات زیربنایی و آموزش و پرورش و بهداشت، از جمله اهداف در نظر گرفته شده در این برنامه بود.

در برنامه سوم برای اولین بار برنامه‌ریزی نیروی انسانی مطرح شد. همچنین برای اولین بار اهمیت و نقش سرمایه انسانی به ویژه نیروی کار ماهر در فرآیند توسعه اقتصادی مورد توجه قرار گرفت. برنامه چهارم با استراتژی جایگزینی واردات نوشته شد. طراحان ایرانی برنامه چهارم برای اولین بار از مساله‌شناسی آغاز کردند و با عنایت به مشکلات و بحران‌های اصلی ایران، به هدف‌گذاری مبادرت ورزیدند. همچنین برای نخستین بار استراتژی صنعتی از طریق طرح استراتژی جایگزینی واردات مطرح شد. ایده انتقال از اقتصاد تک محصولی به اقتصاد چند محصولی برای اولین بار در این برنامه مطرح شد. همچنین برای نخستین بار سیاست‌های پولی و مالی در فرآیند برنامه‌ریزی مطرح شد. از نظر متدولوژی نیز برای اولین بار الگوی داده-ستانده استفاده گردید. الگوی برنامه پنجم نیز جامع بود و شامل دولت، شرکت‌های دولتی و بخش خصوصی می‌شد. سازماندهی این برنامه غیر متمرکز و ارشادی بود.

در خصوص عملکرد برنامه‌ها باید گفت که برنامه‌های سوم و چهارم موفق‌ترین برنامه‌ها بودند، به طوری که به جز هدف بخش ساختمان در برنامه سوم، عملکرد این دو برنامه در بسیاری از موارد از اهداف مصوب بالاتر بوده است. عملکرد برنامه پنجم در کل به ویژه در بخش نفت خیلی پایین‌تر از اهداف مصوب بود.

غیر از این ۵ برنامه در ایران در این دوره ۳۷ ساله، اتفاقاتی به وقوع پیوست که از دید برپاکندگان این قسمت نمایشگاه دور نمانده بود. مهمترین اتفاق این دوران ملی شدن صنعت بود که متن آن به شرح زیر است: "به نام سعادت ایران و به منظور تامین صلح جهان، امضاکنندگان ذیل، استشهاد می‌نماییم که صنعت نفت ایران در تمام مناطق کشور و بدون استثناء، ملی اعلام می‌شود. یعنی در تمام مناطق، عملیات اکتشاف، استخراج و بهره‌برداری در دست دولت قرار می‌گیرد".

در این دوران متفقین بعد از پایان جنگ جهانی سیاست‌هایی را به ایران تحمیل نمودند که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ۱- دریافت ۶۰ درصد مازاد تجاری ایران به انگلستان پس از پایان جنگ
- ۲- دریافت ۱۰۰ درصد مازاد تجاری ایران به روسیه پس از پایان جنگ.

در کنار این مسایل، عرضه پول در ایران ۴ برابر شد و کاهش ارزش پول را موجب شد. این مساله منجر به

افزایش هزینه‌های اشتغال، نصف شدن درآمدهای صادراتی ایران شد که پیامد اینها، افزایش تورم، کسری تراز پرداخت‌ها و گسترش فقر در جامعه بود.

در خصوص وضعیت نفت در این دوره به این نکته باید اشاره شود که تا ۱۳۲۹ ایران ۳۸ درصد نفت خاورمیانه و ۶/۴ درصد نفت جهان را تولید می‌کرد.

از اتفاقات جالب این دوران که حکایت از جاه طلبی‌ها و بلندپروازی‌های شاه داشت، مصاحبه معروف شاه با مطبوعات آن زمان بود. آن جا که می‌گوید: در ظرف ۱۰ سال آینده ما باید پا به پای کشورهای اروپایی امروزی برسیم و در ظرف یک نسل یکی از اولین ۵ کشور پیشرفته و نیرومند جهان باشیم. البته شاه این مصاحبه را بعد از افزایش چند برابری قیمت جهانی نفت و با تکیه بر این نعمت انجام داد.

از دیگر رخدادها می‌توان به تاسیس بانک جهانی در سال ۱۳۲۳، صندوق بین‌المللی پول در سال ۱۳۲۴، تاسیس اداره آمار در ایران در سال ۱۳۳۵، تاسیس بانک مرکزی در سال ۱۳۲۷ و در نهایت محاسبه حساب‌های ملی توسط بانک مرکزی اشاره کرد.

جنگ تحمیلی: ویرانی، تلاش، پایداری

بعد از سقوط پهلوی دوم، انقلاب اسلامی فرا می‌رسد. چند سالی از دوران انقلاب نگذشته بود که عراق، جنگی را به ایران تحمیل کرد. در این دوران، اقتصاد ایران، تحت تاثیر جنگ و خسارات ناشی از آن قرار گرفت. دانشجویان این قسمت نمایشگاه را در چند بعد مختلف به نمایش گذاشتند. نهادها و سازمان‌ها، برنامه‌ریزی، چتر حمایتی، سهمیه‌بندی، نفت، خسارات جنگی، وقایع بین‌المللی و داخلی از بخش‌های مختلف این قسمت است.

بعد از انقلاب، نهادها و سازمان‌هایی متناسب با آزمان‌ها و شعارهای انقلاب ایجاد شد که از جمله آنها می‌توان به تاسیس بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی، تشکیل کمیته امام خمینی با دستور امام (ره)، تشکیل بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تاسیس مجلس شورای اسلامی اشاره نمود.

در دوران جنگ سه خیز برای برنامه‌ریزی برداشته می‌شود که هر سه ناکام می‌مانند. از جمله برنامه‌ای برای سال‌های ۶۲ تا ۶۸ طراحی می‌شود. که به تصویب مجلس نرسید و از دستور کار خارج شد دلایل این اتفاق در نمایشگاه بررسی شده بود که از جمله آنها می‌توان به جنگ و هزینه‌های فزاینده آن، نوسانات قیمت نفت، نبود روحیه برنامه‌ریزی و برنامه‌پذیری در میان مردم و مسوولان و... اشاره کرد.

جهت تامین نیازهای اساسی مردم و آمادگی بیشتر آنان در برخورد با مشکلات احتمالی بنا به دلیل تقویت احتمالی تشدید درگیری‌ها در مرزهای آبی و قطع

واردات، برنامه شرایط بحرانی در سال ۶۶ تدوین شد که آن هم به علت عدم تحقق پیش‌بینی‌های برنامه اجرایی نشد.

در این دوران سهمیه‌بندی‌های گوناگونی اجرا می‌شد اما دلیل این سهمیه‌بندی‌ها چه بود؟ دولت به اعتبار تجربه‌های گذشته و جنگ جهانی دوم مساله بروز قحطی و اپیدمی را پذیرفت پیش‌بینی این بود که ممکن است جنگ طول بکشد بنابراین به عده‌های ماموریت داده شد که نحوه تامین و توزیع کالاها را برای پایه‌ریزی کنند. در واقع این نقطه آغازی برای شکل‌گیری ستاد بسیج اقتصادی شد. در خصوص تجارت در این دوران دیده می‌شود که عمده روش بازرگانی این کشور در دوره جنگ اتکای رو به گسترش به تامین نیازهای داخلی از طریق واردات است. خط اصلی تفکر مسوولین بازرگانی در این دوران این است که به هر اندازه که ممکن باشد کالای خارجی وارد شود. البته در این دوران سهمیه‌بندی مزایایی داشت از جمله این که:

- ۱- جلوگیری از قحطی در دوران جنگ در کشور
  - ۲- جلوگیری از وابستگی کشور به کشورهای خارجی و حفظ استقلال ملی
  - ۳- افزایش توان ملی جهت مقابله با دشمنان و متجاوزین به کشور
  - ۴- برخورداری همه مردم در سراسر کشور از حداقل امکانات موجود در شرایط جنگی و در نتیجه افزایش برابری اقشار مختلف جامعه.
- در کنار این مسایل باید دقت داشت که در خصوص روند توزیع کالاهای کوبنی مشکلاتی وجود داشت. عدم پیش‌بینی جایگزینی کالاهایی که توسط بعضی از عاملین در خارج از شبکه به فروش رسیده است و مسایلی از این دست از جمله این مشکلات می‌باشد. در کنار این توضیحات در بخش سهمیه‌بندی، اقلامی که به صورت سهمیه‌بندی وجود داشت، به نمایش درآمده است.
- در این دوران مسایلی دست به دست هم می‌دهد که وضعیت ایران چندان رضایت بخش نباشد. مهمترین مساله، وجود شرایط و فضای جنگی و تحت فشار قرارگرفتن اقشار آسیب‌پذیر بود. در کنار این مسایل دیگری نیز وجود داشت. افزایش شتابان رشد جمعیت و بالا رفتن ضریب جوانی جمعیت و وجود سیستم اداری غیر کارآمد، عدم وجود یک برنامه مشخص جهت مدیریت اقتصادی، عدم تبیین سازماندهی اقتصادی از نظر تبیین حدود و عدم تفکیک وظایف بخش‌های مختلف دولتی و غیر دولتی، از جمله مشکلاتی بودند که در کنار وجود جنگ، برای مردم و مسوولان آن زمان وجود داشت.

نکته جالب توجه در این قسمت نمایشگاه، وجود بنری از نقشه ایران بود که در آن حجم خسارات بخش‌های مختلف اقتصادی در استان‌های مختلف آن موقع کشور، در آن حک شده است. در بالای این بنر حجم کلی خسارات جنگی دیده می‌شود:

۶۵۳۵۳۷۵۰۰۰۰۰۰۰ ریال حجم خسارات جنگی ایران طی ۸ سال جنگ تحمیلی بود. که توسط سازمان برنامه و بودجه در سال ۷۶ محاسبه شده بود. نکته جالب این است که خسارت مستقیم وارده به بخش‌های مختلف اقتصادی، عمدتاً بیشتر از سرمایه‌گذاری انجام شده در طی ۳۰ سال (۱۳۶۸-۱۳۳۸) قبل از آن بوده است.

اصلاحات و سازندگی: از سیاست تا عملکرد
این قسمت از نمایشگاه سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۳ را در بر می‌گیرد. که در طی آن سه برنامه توسعه نوشته شد و بررسی این سه برنامه، محور اصلی در این دوران است. در سمتی سیاست‌های پولی، مالی و ارزی بررسی شده و شاخص‌های کلان مرتبط آورده شده است. در سمتی دیگر، اتفاقات مهم و مسایل مهم هر برنامه به نمایش گذاشته شده است.

مهمترین مساله در برنامه اول بحث تعدیل است. در حالی که یک سال از تصویب برنامه اول توسعه گذشته بود، یک برنامه سری با نام برنامه تعدیل ساختاری بر اساس تجدیدنظر در نرخ ارز و جبران‌های اقتصادی آن. که در نمایشگاه به نمایش درآمده است البته این برنامه چند سالی از اسناد محرمانه جدا شده و به صورت عادی درآمده است. بنابراین در عمل دولت وقت به جای عمل به برنامه اول توسعه اقتصادی، برنامه تعدیل را به اجرا درآورد.

تورم افسارگسیخته در سال ۱۳۷۴ که تورم ۴۹ درصدی بود نشان از عملکرد منفی برنامه تعدیل حداقل در کوتاه مدت بود. این مساله منجر به ایجاد واکنش‌هایی از طرف مردم و نمایندگان مجلس شد و دولت از برخی از جهت‌گیری‌های خود منصرف شد. ارایه لایحه فقرزدایی در سال ۱۳۷۵ و تصویب آن در این راستا قابل بحث است.

اهداف کلی برنامه سوم که از سال ۱۳۷۹ اجرای آن شروع شد رشد اقتصادی ۶ درصد، کاهش تورم تا ۱۳ درصد و کاهش بیکاری تا ۱۰/۷ درصد بود. این برنامه با هدف نهادسازی‌های لازم برای ایران و نگاهی نهادی تهیه شده بود و به شاخص‌های توسعه انسانی طی آن نیز توجه شده بود.

بحث اشتغال در سال‌های اجرای برنامه سوم مبحث بسیار مهمی شده بود. زیرا جمعیت زیادی که در دوران جنگ متولد شدند در این سال‌ها به سنین جوانی رسیده بودند و بیش از ۴۰ درصد جمعیت کشور در این سال‌ها در گروه سنی جوان بوده‌اند. به همین دلیل دولت

سیاست‌های خاصی برای ایجاد اشتغال طراحی و اجرا کرد که در نهایت این سیاست‌ها به طور کامل اجرا نشدند و حدود یک میلیون نفر بیکار پس از پایان برنامه سوم توسعه در کشور بیش از هدف در نظر گرفته شده باقی مانده بود. صندوق ذخیره ارزی در برنامه سوم توسعه تشکیل شده بود اما برداشت‌های متعدد از آن طی سال‌های مختلف مانع از دستیابی هدف در نظر گرفته شده در این خصوص کرد. ماکت طراحی شده در این قسمت نمایشگاه و خارج شدن مصارف متعدد توسط لوله‌های مختلف از صندوقی که دلار وارد آن می‌شود حکایت این نقض قرض می‌نمود.

در سال ۸۳ یعنی سال پایانی برنامه سوم توسعه، مجلس هفتم شروع به کار می‌کند که لغو قراردادهای ترک سل و ال ۹۰ از مشخصات این مجلس بود که فضای کسب و کار در ایران را متزلزل کرد و سرمایه‌گذاران خارجی را دچار تردید نمود.

قبر پیکان در انتهای این قسمت از نمایشگاه وجود دارد که نشان از خداحافظی پیکان در اواخر اجرای برنامه سوم توسعه، انجام شد. روی این قبر نوشته شده است:

آرامگاه پیکان ایرانی
پیکان که بود مونس ایرانیان مدام
اکنون به کنج موزه ملی گرفته جا

و در بالای این جملات وجود دارد:

آرامگاه اتومبیل فرسوده پیکان ایرانی خودروی ملی که در سنه ۱۳۴۱ در تهران به تولید رسید و در آخرین سال برنامه سوم توسعه در حالی که هنوز نیازمند حمایت بود به موزه ملی پیوست.

در دوران اصلاحات و سازندگی اتفاقاتی که افتاد همراه بود با تفکرات اجماع پساواشنگتنی. تا این که در سال ۱۹۹۷ (۱۳۷۶) با انتشار کتاب "نقش دولت در جهان در حال تحول" توسط بانک جهانی یک نقطه عطف دیگری در اقتصاد توسعه شکل گرفت. با پدید آمدن تحولات پساواشنگتنی و اجماع عمومی بر سر ترکیب دولت و بازار، مجادلات بر سر دخالت یا عدم دخالت دولت در اقتصاد جای خود را به بحث بر سر ترکیب بهینه و کارآمد دولت و بازار در اقتصاد داد، از سال ۱۹۹۷ به بعد دیگر بحث این نیست که دولت باشد یا نباشد، بلکه بحث این است که دولت چگونه باشد و بحث بیشتر در مورد ترکیب خردمندان و عالمانه دولت و بازار است. در این گزارش سعی شد تا با مروری کوتاه بر آنچه در نمایشگاه به معرض دید عموم درآمد، امکان‌گذری بر تاریخ اقتصادی ایران فراهم شود. مستندات مربوط به این پژوهش گروهی قرار است در آینده‌ای نزدیک از سوی دفتر مطالعات و تحقیقات برای استفاده علاقه‌مندان منتشر گردد.